КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.1

О. М. Миколенко, канд. юрид. наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПРИМУС У ПОЛОЖЕННЯХ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

В статті на підставі аналізу ознак правового примусу та норм чинного кримінального процесуального законодавства розкриваються основні ознаки кримінального процесуального примусу. Пропонується авторське визначення поняття «кримінальний процесуальний примус»

Ключові слова: правовий примус, кримінальний процесуальний примус, заходи кримінального процесуального примусу, заходи забезпечення кримінального провадження

Питання про правову природу санкцій, що передбачені чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (далі КПК України), про класифікацію, підстави та порядок застосування заходів кримінального процесуального примусу займають значне місце в науці кримінального процесуального права. Адже невизначеність правової природи санкцій та відсутність чітких класифікаторів примусових заходів кримінального процесуального права негативно позначаються, по-перше, на якості законодавства у цій сфері та перспективах його розвитку, по-друге, на ефективності правозастосовної діяльності суб'єктів кримінального процесу.

Ця проблема на загальнотеоретичному рівні висвітлювалася в працях таких вчених, як С. С. Алексєєв, Д. А. Липинський, А. В. Поляков, В. М. Протасов, в межах науки кримінального процесуального права в працях В. П. Бож'єва, О. Б. Муравіна, Є. Г. Коваленка та інших вчених України і Росії. Але висловлені в юридичній літературі думки щодо кримінального процесуального примусу та його ознак полярні та суперечливі за змістом.

Метою написання статті є визначення поняття та ознак кримінального процесуального примусу через загальний аналіз ознак правового примусу та норм чинного кримінального процесуального законодавства.

Кримінальний процесуальний примус — один з видів державного примусу. Тому йому притаманні всі ознаки останнього.

В суспільстві існують різні види примусу. Серед них можна виділити, наприклад, економічний та політичний примуси. Юридична ж наука займається не примусом взагалі, а примусом до виконання правових приписів, які самі чітко регламентовані правом. Тому юридична наука вивчає правовий примус, тобто примус, який застосовується на основі норм права. Дослідження кримінально-процесуального примусу ускладнюється й тим, що стосовно ознак правового примусу існують різні думки в юридичній літературі. Зазвичай правовий примус характеризують наступними специфічними ознаками:

© Миколенко О. М., 2013

1. Примус, по-перше, здійснюється у зв'язку з протиправним, шкідливим для суспільства діянням як реакція на шкідливу поведінку. Використання примусу обумовлено конфліктом між державною волею, яка виражена в праві, і індивідуальною волею осіб, які порушують це право. При цьому Д. М. Бахрах зазначає: «Якщо немає неправомірних дій — нема и примусових акцій» [1, 13]. На його думку, це і є та межа, яка дозволяє відділити заходи примусу від інших заходів правового впливу на громадянина чи організацію.

Важко погодитись з таким підходом до визначення правового примусу. На нашу думку, правовий примус не завжди пов'язаний тільки з протиправним діянням. І чи є практичне значення розмежування понять «заходи правового примусу» і «заходи правового впливу, що не є заходами примусу, але обмежують права осіб»? До того ж Д. М. Бахрах сам відмічає, що «один і той же захід в одних випадках може бути примусовим, а в інших — ні». Такий підхід тільки заплутує дослідника, та негативно може відобразитись на систематизації чинного законодавства, яке встановлює заходи правового примусу в тій чи іншій галузі права.

Якщо предметом нашого дослідження є кримінальний правовий примус, то дійсно його застосування пов'язане тільки з вчиненням протиправного діяння. Якщо ж предметом дослідження буде, наприклад, цивільно-процесуальний примус, то помітимо, що в Цивільно-процесуальному кодексі України передбачається застосування правового примусу до осіб, які не вчинили ніяких протиправних дій. Мова йде про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним. Те ж саме зустрічається і в межах кримінального процесуального права, коли застосовують заходи примусового характеру не до конкретних осіб, які вчинили протиправне діяння, а відносно певної життєвої ситуації (наприклад, скасування вироку або ухвали і призначення нового розгляду у суді першої інстанції і ін.). Тому вважаємо, що основним критерієм визначення заходів правового примусу є не вчинення протиправних і шкідливих для суспільства дій, а виникнення у результаті застосування цих заходів наслідків негативного характеру, що можуть проявлятись, наприклад, у обмеженні законних прав осіб чи у вимушеному тимчасовому відході від нормального ходу процесуального провадження.

Таким чином, правовий примус здійснюється і у випадках, коли протиправне діяння відсутнє, але є поведінка людей або певний життєвий стан (життєва ситуація), коли компетентні органи (посадові особи) від імені держави обмежують права і свободи осіб чи тимчасово відходять від нормального ходу процесуального провадження з метою попередження можливих протиправних дій (рішень) в майбутньому та інших шкідливих наслідків для держави, суспільства та окремих громадян.

Аналізуючи ознаки правового примусу, Д. М. Бахрах наполягає також на тому, що «правовий примус застосовується тільки до певних суб'єктів права (осіб і організацій)» [1, 14]. На його думку, правовий примус завжди персоніфікований.

З цим важко погодитись. Якщо визнати запропоновану Д. М. Бахрахом ознаку як основну властивість правового примусу, то необхідно визнати, що поняття захід кримінального процесуального примусу в одних випадках буде складовою частиною правового примусу (коли мова йде про процесуально-штрафні санкції чи привід до суду), а в інших — ніякого відношення до правового примусу не буде мати, тому що негативні наслідки позбавлені персоніфікованого характеру (коли мова йде про скасування вироку або ухвалу і призначення нового розгляду у суді першої інстанції). На нашу думку, правовий примус не завжди носить персоніфікований характер, і ця ознака є обов'язковою не для всіх, а лише для певних заходів кримінального процесуального примусу.

2. Правовий примус здійснюється на підставі актів застосування права. У своїх працях С. С. Алексєєв відмічав: «Самі по собі юридичні норми передбачають лише можливість примусу. Реально ж власні примусові властивості правового регулювання концентруються в актах застосування права» [2, 158]. Акти застосуван-

ня права можна поділити на акти-дії та акти-документи. В кримінальному процесі заходи примусу застосовуються в основному на підставі актів-документів (наприклад, рішення слідчого судді про здійснення приводу — ст. 140 КПК України).

3. Примус застосовується на строгій правовій основі. Норми права регулюють, які заходи, при яких обставинах, в якій послідовності, по відношенню до кого і якими органами (посадовими особами) можуть застосовуватись [1, 14]. Не є виключенням з цього правила і кримінальний процесуальний примус. Підстави та порядок застосування заходів кримінального процесуального примусу ретельно регламентуються чинним КПК України.

Отже серед всіх видів правового примусу особливе місце займає кримінальний процесуальний примус. Йому притаманні всі вищезгадані ознаки. В той же час він має цілу низку рис, наявність яких і визначає його особливість та відмінність від інших заходів правового примусу.

Аналіз вищезазначених та інших думок вчених, що представлені в юридичній літературі, дає можливість визначитись з основними ознаками, які характеризують кримінальний процесуальний примус.

1. Заходи кримінального процесуального примусу застосовуються, по-перше, як крайній засіб забезпечення і охорони правопорядку в кримінальному судочинстві та пов'язані з застосуванням до винних осіб штрафних санкцій, і, по-друге, як заходи, які направлені на відновлення процесуального стану, попередження чи припинення можливих або вчинюваних порушень, а також шкідливих наслідків як для самого кримінального процесу, так і для його учасників.

2. Застосування заходів кримінального процесуального примусу віднесене до компетенції вузького кола органів (посадових осіб). Необхідно відзначити, що заходи кримінального процесуального примусу застосовуються переважно за рішенням суду (слідчим суддею чи суддею). Виключення складають, наприклад, заходи примусу, які згідно зі ст. 132 КПК України застосовують інші суб'єкти провадження.

3. Заходи кримінального процесуального примусу застосовуються переважно до третіх осіб, тобто до тих, хто не знаходиться в безпосередньому підпорядкуванні і не пов'язаний службовими відношеннями з органами, що наділені владними повноваженнями. Як правило, такі заходи примусу застосовуються до учасників кримінального процесу. Чинне законодавство передбачає також і випадки, коли заходи кримінального процесуального примусу застосовуються і до осіб, які знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні і пов'язані службовими відношеннями. Наприклад, керівник органу досудового розслідування уповноважений відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або з власної ініціативи (ст. 39 КПК України). Між керівником органу досудового розслідування і слідчим і сьогодні зберігаються службові відносини, хоча Конституція України в «Перехідних положеннях» передбачала поступове розмежування функції нагляду за додержанням і застосуванням законів та функції попереднього слідства.

Заходи кримінального процесуального примусу можуть зовсім не мати персоніфікованого характеру. На що вже зверталась увага в попередніх положеннях статті.

4. Заходи кримінального процесуального примусу застосовуються з метою: а) покарання осіб, які порушують процесуальні норми (штрафи, грошові стягнення); б) відновлення колишнього положення речей для забезпечення законності процесуальних рішень (відміна прийнятого процесуального рішення); в) забезпечення мобільності і оперативності процесу (привід, зміна запобіжного заходу на більш суворий); г) попередження можливих порушень з боку суб'єктів кримінального процесу, що матимуть безпосередній вплив на законність судового рішення (відвід слідчого судді, судді або захисника) [3, 41].

5. Порядок застосування заходів кримінального процесуального примусу регулюється нормами КПК України. Найбільш повно підстави та порядок застосу-

вання заходів кримінального процесуального примусу висвітлені в розділі ІІ КПК України.

Аналіз ознак правового примусу та безпосередньо кримінального процесуального примусу дає можливість дати наступне його визначення.

Кримінальний процесуальний примус — це особливий вид державного примусу, який є встановленою нормами кримінального процесуального права системою заходів психологічного, фізичного і організаційного впливу, що застосовуються, по-перше, до осіб, які порушують чи вчинили порушення норм кримінального процесуального права, по-друге, до інших осіб і життєвих ситуацій з метою їх покарання, відновлення колишнього положення речей, для забезпечення законності процесуальних рішень, забезпечення мобільності і оперативності процесу та попередження можливих порушень з боку суб'єктів кримінального процесу, які можуть суттєво вплинути на законність судового рішення.

У зв'язку з цим викликають зацікавленість положення нового Кримінального процесуального кодексу України.

По-перше, в КПК України відсутнє визначення поняття «заходи кримінального процесуального примусу». Також це поняття не використовується законодавцем в положеннях кодексу, пропонуючи близьке за значенням поняття «заходи забезпечення кримінального провадження».

По-друге, законодавець уникнув визначення заходів забезпечення кримінального провадження в ст. 3 та ст. 131 КПК України. Таке визначення є важливим для загального розуміння заходів забезпечення кримінального провадження та співвідношення цього поняття з поняттям «заходи кримінального процесуального примусу». На жаль, законодавець обмежився лише цілями застосування таких заходів та дав їх перелік.

По-третє, в запропонованому КПК України переліку заходів забезпечення кримінального провадження опинилися судові виклики та виклики слідчим чи прокурором. Чому тоді законодавець не включив до цього переліку такий захід, як скасування вироку або ухвали і призначення нового розгляду у суді першої інстанції? Адже цей захід теж спрямований на досягнення дієвості кримінального провадження. Положення КПК України не розкривають критеріїв, за якими будувались норми кодексу стосовно заходів забезпечення кримінального провадження, а їх аналіз породжує безліч запитань теоретико-прикладного характеру, відповідь на які можливо дати тільки у вигляді особистої думки.

По-четверте, бажано було б класифікувати передбачені в ст. 131 КПК України заходи забезпечення кримінального провадження, конкретизуючи цілі та підстави їх застосування, адже вислів «з метою досягнення дієвості кримінального провадження» є доволі розпливчастим за змістом.

Література

1. Бахрах Д. Н. Административная ответственность граждан в СССР: Учебное пособие / Д. Н. Бахрах. — Свердловск: Издательство Уральского университета, 1989. — 204 с.

2. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. — М.: Юрид. лит., 1966. — 187 с.

3. Уголовный процесс : учебник для вузов / Под ред. В. П. Божьева. — М.: Спарк, 2000. — 574 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua. — Назва з екрану.

О. М. Миколенко, канд. юрид. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

УГОЛОВНОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРИНУЖДЕНИЕ В ПОЛОЖЕНИЯХ НОВОГО УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ

РЕЗЮМЕ

В статье предлагается авторское определение понятия «уголовно-процессуальное принуждение», а также понятие на основании норм действующего уголовного процессуального законодательства раскрываются основные признаки уголовного процессуального принуждения

Ключевые слова: правовое принуждение, уголовное процессуальное принуждение, меры уголовного процессуального принуждения, меры обеспечения уголовного производства